

Tiina Väre & Sanna Lipkin

Haukiputaan kirkkohautamuseo – Kappalaisen haaveesta todeksi

Tiinan sähköposti kilahti helmikuuisena aamuna, vuonna 2022.

”Hei, Tiina! Pystyisitköhän auttamaan minua?”

Avuntarpeen syy selvisi pian. Kysymys oli Haukiputaan kirkon varhaismoderneista haudoista ja kysyjänä seurakunnan kappalainen, Outi Pohjanen (kuva 1). Outi toimi aiemmin kappalaisena Tyrnävällä ja on meille tuttu seurakunnan vanhalla hautausmaalla suorittamiemme tutkimusten kautta. Tästä syystä hän nytkin muisti meidät ryhtyessään suunnittelemaan pienoisnäyttelyä seurakuntansa erikoislaatuisen kulttuuriperinnön esittelyä varten. Outi tiesi tutkimusryhmämme edellisen vuosikymmenen aikana tutkineen myös Haukiputaan kirkon hautauksia *Kirkko, tila ja muisti* -projektimme yhteydessä (johtaja T. Kallio-Seppä). Lisäksi olimme vuosina 2019–2020 tuottaneet kirkkohautautavasta Keminmaassa, Torniossa ja Oulussa kertovien näyttelyiden sarjan yhteistyönä Tornionlaakson museon, Kemin historiallisen museon ja Pohjois-Pohjanmaan museon kanssa. Nyt oli meidän kaikkien mielestämme Haukiputaan vuoro.

Tutkimuksesta näyttelyksi

Outin, joka Helsingin yliopistossa teologian opinnot suoritettuaan ja ensin Savossa ja sitten Tyrnävällä lähes parikymmentä vuotta kirkollisissa viroissa toimittuaan, on hiljattain tehnyt paluun kotiseurakuntaansa Haukiputaalle. Haukiputaan nuorisotyön kasvattina hän tietysti tuntee hyvin sekä vanhan kirkkorakennuksen, että sen eriskummallisen, lattianlaisen perinnön. Tavallaan juuret ja oma kiinnostus ovat siis ohjanneet hänet kirkkohautoista kerտovan näyttelyprojektin pariin.

Projektin suunnittelu nytkähti eteenpäin Outin ja kahden seurakuntalaisen, entisen kulttuuriministerimme Tytti Isohookana-Asunmaan ja tämän miehen, historianopettajan ja päätoimittajan, Martti Asunmaan välisen keskustelun jälkeen. Kirkko maalauksineen on myös monien ulkomaisten vierailijoiden tiedossa ja mieluisa kesäinen vierailukohde, mistä syystä kirkon esitteet haluttiin kääntää englanniksi. Kirkon vainajista tai niistä tehdystä tutkimuksesta oli kuitenkin harmillisen vähän tietoa turisteille ja kirkkovieraille jaettavassa muodossa. Tällaiseen tarkoitukseen sopisi loistavasti oma pikkuinen museo, jolle tilakin oli jo mietittynä. Kirkon vanha, hiljalleen varastoksi muuttunut sakasti sen keskiristin pohjoispäädysssä, oululaisen kirkkomaalari Mikael

Toppeliuksen (1734–1821) *Viimeistä tuomiota* esittävän, voimakasvärisen ja mielikuvitusta kiihottavan maalauksen (kuva 2) takana sopisi tarkoitukseen mainiosti. Tähän tilaan ei kukaan herkempi vahingossa astu, eikä näyttely siellä häiritse kirkon ydintoimintoja. Lisäksi maalauksen keskelle sijoittuva, sinne johtava ovi houkuttelee kurkistamaan sisään.

Outi löysi ja kävi läpi Kirsti Paavolan 1990-luvulla johtaman tutkimuksen raportin ja muisti meidät ja aiemman projektimme yhteydessä tehdyt tutkimukset sekä Tyrnävällä että Haukiputaalla. Hän pohtii: ”Olisikohan järkevää kysyä, mistä apua moisen näyttelyn pystyttämiseen voisi pyytää?”

Kirkkohaudoista Haukiputaalla ja muualla

Nykyisin vainajat tavallisesti haudataan kirkosta erillisten hautausmaiden multiin tai polttohaudauksen yleistyessä etenkin suurimmissa kaupungeissa, tuhkat säilytetään uurnassa. Hautaustavat ovat jatkuvan muutoksen alaisena, eikä nykyinen tapa haudata kirkkoaidan ulkopuolelle olisi lainkaan miellyttänyt varhaismoderneja esi-isiämme. Sen sijaan hautaaminen kirkon lattioiden alle tai vähintään kirkkoa ympäröivälle kirkkomaalle oli keskiajalta 1800-luvun taitteeseen saakka hyvin yleistä. Kirkon alta hankitusta haudasta sai maksaa jokseenkin enemmän kuin kirkkomaan haudapaikasta – ellei papiston tavoin sattunut olemaan oikeutettu ilmaiseen hautaan – mikä

Kuva 1. Outi Pohjanen ihailee näyttelyn plansseja (kuvannut S. Lipkin).

ohjasi hautapaikkojen jakoa niin, että useimmiten kirkkojen suojiin päätyivät yhteisön arvohenkilöt ja/tai rikkaimmat jäsenet. Tapa yleistyi kuitenkin tavallisen kansan keskuudessa 1700-luvun aikana, juuri ennen kuin siitä 1800-luvun alkuun mennessä vähitellen luovuttiin hajuhaittojen, kirkon rakenteiden suojelemishalun ja paremman hygieniää koskevan ymmärryksen yhteisvaikutuksesta. Nykyisin ikimuistoisesta tavasta muistuttavat eräiden

kirkkojemme alle jääneet, toisinaan pitkien talvien ja tehokkaan tuuletuksen johdosta muumioituneet vainajat. (Kattavasti kirkkohautavasta kts. Paavola 1998)

Nykyinen vuonna 1762 valmistunut, kirkonrakentaja Matti Hongan suunnittelema ulkoviisteinen ristikirkko rakennettiin 1640-luvulta peräisin ollutta kirkkoa suurempana sen alkuperäisten seinien ympärille. Se tunnetaan yleisesti kirkkomaalari Mikael

Kuva 2. Vanhaan sakastiin astuttiin matalasta ovesta Viimeistä tuomiota esittävän maalauksen keskeltä. Maalauksen on toteuttanut Mikael Toppelius. Vuosina 1774–1777 hän maalasi Haukiputaan kirkon seinät ja katon täyteen suurikokoisia Raamatun aiheita kuvaavia maalauksia (kuvannut S. Lipkin).

Toppeliuksen 1770-luvulla maalaamista värikkäistä, Raamatun aiheista ammentavista seinämaalauksistaan (kuva 3). Arkistot tietävät Haukiputaan kirkkoon haudatun viimeistään vuodesta 1689 ja tapa hiipui seurakunnassa päätökseensä jo vuonna 1765 vain muutamia vuosia uuden kirkon valmistumisen jälkeen. Vähintään 204 vainajan tiedetään saaneen viimeisen leposijansa kirkon lattian alta, vaikka vuosisatojen kuluessa vanhempia hautauksia on raivattu lattian alta ja lisäksi hautaustavan on raivattu lattian alta ja lisäksi hautaustavan päättyessä suurin osa alapohjasta täytettiin hiekalla. Nykyisin näkyvillä sekä rakennettujen hautakammioiden suojissa ja alushiekan päällä on muutama kymmenen hautaa.

Kirkkohautanäyttely ja sen vastaanotto

Haukiputaan kirkkohautanäyttely avattiin syyskuussa 2022 kirkon 260-vuotisjuhlanajanpalveluksen yhteydessä (kuva 4). Pienoisnäyttely välittää informaatiota paitsi kirkon ja viereisen kirkkomaan haudoista ja kirkkohautaustavasta ja muumioitumisesta, myös varhaismoderneista hautajaistavoista, kuten arkkujen sisustamisesta, koristelusta ja hautavaatteista. Lisäksi vanhan sakastin vuosisatojen saatossa kertyneet, valkoiselle seinälle yleensä lyijykynällä tehdyt ”omistuskirjoitukset” ovat vetonaula jo sinänsä (kuva 5). Näyttelyn tuo-

Kuva 3. Yksityiskohta Viimeinen tuomio -maalauksesta. Maalausten normaalielämästä poikkeavat aiheet paratiisiin leijonineen ja norsuineen sekä muine pelottavine kohtauksineen, ovat olleet vuosisatojen ajan etenkin nuorille saarnan kuulijoille kovin muistiin jääviä (kuvannut S. Lipkin).

tannosta yhteistyössä seurakunnan kanssa olivat vastuussa Tiina Väre, Sanna Lipkin, Titta Kallio-Seppä, Annemari Tranberg, Saara Tuovinen ja Marisa Kuusisto.

Outin mukaan sekä näyttely, että sitä edeltänyt medianäkyvyys ovat herättäneet seurakuntalaisten keskuudessa monenlaisia ajatuksia. Tieto näyttelystä on talven aikana levinnyt herkästi suusta suuhun, mutta kesän aikana, kun tiekirkkona toimiva Haukipudas vastaanottaa alueella liikkuvia turisteja, näyttelyn voi odottaa tavoittavan yleisöä myös ”oman kylän” ulkopuolelta. Paikallisesti näyttelyä koskevaa keskustelua on käyty sekä kirkon työntekijöiden kanssa että sosiaalisen median kanavilla, joista etupäässä Facebookin ryhmissä. Esimerkiksi näyttelyssä esillä oleva kirkkoon

haudattujen henkilöiden lista on herättänyt paljon kiinnostusta. Löytyyhän sieltä monille paikkakuntalaisille tuttuja henkilöitä ja jopa sukulaisia. Tällainen informaatio varmasti tuo lattianalaisen todellisuuden aivan toisella tavalla ymmärrettäväksi. Vainajat lattian alla ovat kovin lähellä ja kuitenkin niin kovin kaukana. Kuin toisessa maailmassa.

Jonkin verran huolta seurakuntalaisissa ovat herättäneet hautarauhaan liittyvät kysymykset ja tutkimuksen etiikka. Esimerkiksi tutkijoiden toistuvat vierailut ovat tuntuneet merkillisiltä; eikö kerralla voisi tutkia kunnolla? Tutkijoina myöskään me emme pidä jatkuvaa haudoissa vierailua millään muotoa pulmattomana. Tosiasia kuitenkin on, että alapohjan monin tavoin haasteellisissa oloissa

Kuva 4. Haukiputaan kirkko toimii edelleen aktiivisessa seurakuntakäytössä. Syyskuun 18. 2022 emerituspiispa Samuel Salmi toimitti Haukiputaan kirkon 260-vuotisjuhlamessun (kuvannut S. Lipkin).

Kuva 5. Varhaisimmat vanhaan sakastiin tehdyt piirroksot ja kirjoitukset ovat 1800-luvulta, mutta seinille on piirretty aina viime vuosiin saakka (kuvannut S. Lipkin).

tutkimusvierailut jäävät väistämättä lyhyiksi. Lisäksi tutkimusmenetelmien kehittyminen johtaa siihen, että vuosien vierailukerrat eivät ole olleet veljiä keskenään. Kirkon lattialainen todellisuus ei tietystikään vastaa alkuperäistä, eikä tila edelleenkaan ole hermeettisesti suljettu, vaan jatkuvasti ihmisten, eläin- ja kasvilajien ja luonnonlakien armoilla. Ilman tukitoimia tämä ainutlaatuinen perintö ei pitkällä aikavälillä tule säilymään, mikä onkin ollut yksi voimakas motivaattori tilojen, hautojen ja muiden löytöjentuokimiselie.

Me tutkijat emme selvästikään ole ensimmäisiä lattian alla vierailleita menneiden vuosikymmenten ja satojen aikana. Osa vierailuista ja esimerkiksi rakennuksen kunnossapitoon liittyvistä töistä alapohjassa on jonkinlaisella tarkkuudella tiedossa, toiset

eivät ole. Vierailuja on saatettu tehdä varsin epävirallisissa yhteyksissä, ehkä jo aikana, jolloin valvonta on kenties ollut nykyistä paljon löyhempää. Silloin myös suhde kuolemaan ja kirkkohautoissa lepääviin vainajiin on voinut olla jollain tapaa mutkattomampi, tai ehkä toisella tavalla mutkikas. Onhan vainajien ja erilaisten kuolemaan liittyvien esineiden asema kansanuskomuksissa varsin vahva ja moninainen. Kirkkohaudat tietysti kiihottavat edelleen mielikuvitusta ja ilmassa on ollut jopa pettymystäkin, kun on ilmennyt, ettei näyttelyn yhteydessä pääse autenttiselle lattialaiselle vierailulle. Totuus kuitenkin on, että olosuhteet haudoissa eivät suosi vierailua: tila on matala ja vaatii kulkijalta ainakin jonkin verran akrobaattisia taitoja, ketteryyttä ja taipuisaa kehoa, sekä pelottomuutta tilanahtauden, pölyn, pi-

meiden ja vainajien edessä. Seurakuntalaiset ovat kuitenkin helposti ymmärtäneet, että luukku lattian alle avataan vain erittäin poikkeuksellisista syistä.

Talven aikana kirkkomuseo ei ole ollut jatkuvasti auki vaan sinne on tilauksesta ollut mahdollista tehdä opastettu vierailu. Esimerkiksi yksi ryhmä koostui naisista, joita puhutti kirkkohautakauden suuri lapsikuolleisuus, josta myös Haukiputaan kirkon lattian alla on hiljainen todistuksensa.

Tämä saa pohtimaan menneiden elämien arkitodellisuutta, jossa kuolema oli alati läsnä. Samaa myös me, lapsuuden arkeologiaan perehtyneet tutkijat usein mietimme. Millaista on ollut kiintyä lapseen, jonka elämä saattoi milloin tahansa sammua? Oletettavasti läheisen kuoleman kohtaamisessa on auttanut sen yhteisöllisyyden tuki ja usko kuoleman jälkeiseen elämään. Nykyisessä, kuoleman ulkoistaneessa yhteiskunnassamme tällaiset asiat eivät usein mahdu arjen kiireeseen – ainakaan ennen kuin vääjäämätön on viimein kohdattava. Kappalaisen näkökulmasta on selvää, että edelleen omaisen surua helpottaa mahdollisuus konkreettisella tavalla hyvästellä vainaja esimerkiksi pukemalla tai arkkuun laittamalla, mikäli kuoleman olosuhteet sen sallivat. Tutkijoina näemme arvokkaana sen, että omien tutkimusten tuloksia esittämällä voimme ottaa osaa siihen keskusteluun ja pohdintaan, jota ihmiset nykyisin käyvät kuolemaan liittyen.

Seurakunnassa yleinen kanta tulevia kirkkohautatutkimuksia kohtaan on positiivinen. Erityisesti kiinnostusta ovat herättäneet lattian alta 1990-luvun inventoinnin yhteydessä löytyneet ja tuolloin ylös nostetut esineet, jotka ovat pääasiassa rahoja. Nämä sijaitsevat Kansallismuseon kokoelmissa. Valitettavasti emme ole nähneet alkuperäisiä kuvia, ja kokoelmien tutustumista on vielä tovi odotettava varastotilojen muuton vuoksi. Tällä hetkellä oma pääsuunnitelmamme onkin keskittyä jakamaan jo olemassa olevia tutkimustuloksia ja työstämään uusia tuloksia aiemmin hankkimaamme aineistoa hyödyntäen. Suunnitelmissa on myös ”arkeologit oppaana” tapahtuma, jossa kerromme

kirkkohautoista ja vastaamme kysymyksiin tutkimuksiamme koskien. Lisäksi – mahdollisesti *Muinaistutkijan* välityksellä – tarkoituksemme on kootusti julkaista eri kaupungeissa järjestämiämme kirkkohautanäytteilyitä koskevien yleisökyselyiden tuloksia.

Tiina Väre on tutkijatohtori Helsingin yliopistossa.
tiina.vare@helsinki.fi

Sanna Lipkin on yliopistotutkija Oulun yliopistossa ja tekstiiliarkeologian dosentti Turun yliopistossa.
sanna.lipkin@oulu.fi